

Coincidentia oppositorum și limitele gândirii discursive

BOGDAN SILION

Coincidentia oppositorum este un concept care pune în dificultate o gândire obișnuită să conceapă realități necontradictorii. Încă Aristotel a arătat că orice discurs despre Ființă, ca paradigmă a rostirii, se supune principiilor noncontradictiei și identității. „[...] este imposibil ca aceluiasi să-i aparțină și, totodată, să nu-i aparțină același atribut, și numai după sine [...]. Acest principiu este cel mai sigur dintre toate [...]. Este imposibil, nu încapă îndoială, să crezi că este și nu este, precum, după unii, ar fi zis Heraclit. Dacă nu este cu puțință ca aceluiasi, în același timp, să-i aparțină, contrarii [...] și dacă o opinie, contradictorie acestei opinii, este și contrara sa, este limpede că nu se poate ca, totdeodată, acel ceva să fie gândit a fi fiind sau nu. Cine se înșală în această privință, ajunge să aibă opinii contrare concomitente. De aceea, orice demonstrație trebuie să se sprijine în acest ireductibil. Căci, în mod firesc, el este principiul celorlalte axiome¹. Principiul noncontradictiei este deci cel care face posibil discursul. Dacă se respinge total legea contradicției, atunci orice poate fi afirmat și negat în același timp. Dar, în acest caz, nimic nu ar mai trebui să existe, pentru că, în momentul în care ceva ar fi, acesta ar fi în același timp și opusul lui, deci în realitate nu ar exista. Cel care adoptă un astfel de discurs afirmă însă că totul este relativ, adică adevărat și fals în același timp. Prin aceasta însă, chiar discursul ce susține imposibilitatea de a afirma sau a nega ceva se întoarce împotriva sa. Orice se afirmă este fals, ceea ce duce la incapacitatea de a spune sau de a gândi ceva anume, susține Stagiritul.

A nu putea gândi, a nu putea vorbi, a nu fi posibilă acțiunea – iată cele trei consecințe ale nerespectării principiului contradicției. Toate acestea conduc la ideea că cel care afirmă și neagă ceva în același timp plasează discursul despre ființă în neființă: „Pentru acela căruia omul nu-i pare o triremă, evident că omul nu este o triremă, dar și este, întrucât contradictoria este adevărată [...]. Aceștia par a vorbi despre indeterminat, și când socotesc ei că vorbesc despre ființă, vorbesc despre neființă². S-ar ajunge astfel la ciudata situație în care s-ar vorbi despre lucruri care nu există, or, aceste lucruri nu pot fi gândite. Astfel nu ar mai exista nimic determinat pentru vorbire și gândire și, în acest sens, nu s-ar mai putea spune nimic. Unind toate contrariile, cel care spune ceva face ca toate lucrurile să fie una, deci nu ar putea zice că ceva este într-un fel sau într-altul: „El nu zice nici că este așa, nici că nu este așa, dar că este astfel și nu este³. Dar, în acest mod, discursul devine autodevalorat: „Apoi, dimpotrivă, neagă ambele aceste propoziții, zicând nici așa nici altfel. Pentru că, dacă n-ar face-o, ar urma să determine ceva anume⁴. A spune că un lucru este în același timp și adevărat și fals, că ar fi, deci, și contrariul său, înseamnă însă că toți cei ce spun ceva au dreptate. Orice discurs ar fi inutil, întrucât dialogul, comunicarea nu mai sînt posibile. În plus, „a fi de acord că deopotrivă ființa este și nu este ar duce la a afirma că toate sînt în mai mare măsură în repaus decît în mișcare. Căci n-ar mai fi nimic în care ceva să poată să se schimbe. Aceasta întrucât toate atributele ar fi ale tuturor⁵, ceea ce ar duce la anularea principiului contradicției, ca principiu al mișcării. „Confuzia“ a atributelor în starea de repaus presupune imposibilitatea acceptării noncontradictiei și ar rezulta astfel încremenirea realității, blocarea în aporie. Aristotel refuză aporiile mișcării, care pun în criză principiul contradicției și, prin aceasta, nu poate admite o altă lege a gândirii care ar sta la baza realității. A eșua în paradoxuri este pentru Stagirit o abatere gravă de la filozofie, adică de la înțelepciune. De aici și importanța pe care filozoful grec o acordă principiului contradicției, relaționîndu-l pe acesta cu Ființa și dezvoltînd, pe baza lui, întreaga teorie ontologică.

Spre deosebire de gândirea bazată pe principiul noncontradictiei, gândirea coincidentiei contrariilor este un exemplu concret al modului în care limbajul devine autonom față de regulile gândirii bazate pe principiile logice. Exprimînd *coincidentia oppositorum* se ajunge la o limită a discursului și a gândirii noncontradictorii, vorbind despre ceea ce nu se poate vorbi și gândind în afara logicii clasice, deci ceea ce nu poate fi gândit. Experiența religioasă este cu precădere domeniul în care se manifestă un asemenea gen de ambiguitate discursivă. Soluțiile sînt diverse și de multe ori paradoxale, fapt subliniat și de Mircea Eliade: „[...] nu există o echivalență între formulele implicînd *coincidentia oppositorum*. Am subliniat în mai multe rânduri: transcenderea contrariilor nu conduce întotdeauna la același mod de a fi [...] Toate riturile, miturile și simbolurile pe care le-am menționat au drept element comun faptul că urmăresc depășirea unei situații particulare pentru a aboli un sistem dat de condiționări și a accede la un mod de a fi total⁶.

Surprins de polisemia termenului pe care îl utilizează încă din primele sale scrieri, Eliade se mulțumește, de cele mai multe ori, să numească diversele experiențe de abolire a contrariilor

Templul Marelui arhitect, Sabin Drînceanu (acrilic și colaj pe pînză, dim 2mx1m)

în termeni de *coincidentia oppositorum*. Această semnificare aflată la nivelul denotativ se află în perfectă concordanță cu definiția acestui termen din „Tratat...“ sau din „Mitul reintegrării“: „*coincidentia oppositorum* este una dintre modalitățile cele mai arhaice prin care s-a exprimat paradoxul realității divine⁷. Transcenderea atributelor realizată de mistic pe o anumită treaptă a experienței sale religioase este de fapt o *imitatio dei*, o încercare de obținere a unei stări „totale“, omologabilă cu „totalizarea“ extremelor în sînul divinității: „Cu toate acestea – afirmă Eliade – deși o astfel de concepție, în care toate contrariile coincid (mai mult, sînt transcendate), constituie în sine o definiție *minima* (s.a.) a divinității și arată în ce măsură aceasta este «absolut altceva» decît omul, *coincidentia oppositorum* a devenit un model exemplar pentru anumite categorii de oameni religioși sau pentru anumite modalități de experiențe religioase⁸. Acest concept, pe care profesorul de la Chicago îl considera un simbol al Totalității ontologice, nu se poate reduce la o formulă unică. În planul experienței religioase, situații în aparență contradictorii comportă aceleași soluții. Orgia, „confuzia sexelor“, „androginizarea rituală“, dar și asceza, ritualul sau „unificarea“ stărilor de conștiință ajung la transcendenta contrariilor prin metode diferite.

Uneori, *coincidentia oppositorum* nu înseamnă soluția ultimă a experienței, ci însăși metoda care duce la abolirea condiției umane și inițierea într-un nou mod de a fi. Într-o experiență religioasă oarecare se poate vorbi deci de mai multe coincidențe contrarii. Acestea pot fi formule ale inițierii, care, o dată aplicate, pot conduce la modificarea experienței sau pot reprezenta însăși soluția finală a demersului inițiativ. Altfel spus, *coincidentia oppositorum* este un termen ambiguu, ce trebuie analizat în fiecare plan în care se regăsește.

Pe plan logic, coincidența contrariilor este el însuși un termen... contradictoriu, implicînd atît conjuncție cît și disjuncție de contrarii. Acesta se referă, într-un prim sens, la o serie de opuse care, în mod paradoxal, se unesc în decursul unei anumite experiențe. Dar despre ce opuse este vorba? Știm încă de la Aristotel că opozițiile sînt de mai multe feluri: există principii opuse, termeni opuse, realități opuse și propoziții opuse. Adevărata opoziție însă, crede Stagiritul, se realizează la nivelul judecăților. Lor li se aplică, în mod special, principiul noncontradictiei. Propozițiile și opiniile nu se modifică, întrucît ele trebuie să respecte principiul contradicției. Dacă devenirea se produce între contrarii, judecățile, ca mișcări ale gândirii care reproduc mișcările fizice, au și ele în vedere contrariile. Astfel, la judecățile contrare, mișcarea are loc de la afirmație la negația acesteia, adică judecățile se realizează de la existența unei calități la opusul acesteia. Nu există contrarietate între judecățile afirmative, pentru că, în acest caz, nu poate fi vorba de devenire. Ade-

vărata contrarietate se produce în esență, adică în cadrul unui gen și nu de la o afirmație la alta.

Dacă în contrarietate se neagă doar predicatul care se enunță despre un subiect universal, opoziția contradictorie neagă universalitatea subiectului. Altfel spus, judecata contrarie păstrează universalitatea subiectului, dar schimbă calitatea și cantitatea unei propoziții⁹. „Numesc «contradictorie» afirmația opusă unei negații, cînd subiectul rămîne același, afirmația este universală, dar negația nu este universală [...]. Dimpotrivă, numesc opuse contrare afirmația și negația, cînd amîndouă sînt universale, ca în propozițiile «Orice om este alb», «Nici un om nu este alb»¹⁰.

Coincidentia oppositorum apare mai degrabă ca o sinteză între termeni opuse și nu ca un fapt de judecată. Opozițiile dintre termeni pot fi însă de două tipuri: opoziții contrare – cînd A este diferit de B, existînd însă posibilitatea existenței unui al treilea termen C, care să nu fie niciunul dintre cei doi termeni și opoziții contradictorii – cînd A este total opus lui B, B fiind non A, fără posibilitatea existenței unui al treilea termen. *Coincidentia oppositorum* poate exprima sinteza dintre doi termeni contrari (de exemplu androginia ca sinteză a celor două sexe) sau chiar formula „celui de-al treilea termen“ (cea de exemplu în ideea de mono-dualism în cadrul gândirii indiene a problemei structurii Realității). În primul caz, *coincidentia oppositorum*, ca sinteză între doi termeni contrari (opoziție conciliată), exprimă o *continuitate de opuse*, în care un termen se conjugă cu altul, iar în supoziția „celui de-al treilea termen“, coincidența contrariilor apare ca o *coexistență de opuse*, fapt ce presupune alternanța celor doi termeni, numită printr-un termen nou, cu o altă sferă, dar situat în același gen.

Opozițiile contradictorii exprimă, în planul logic, un *conflict de opuse*, termeni care se exclud reciproc (Viață-Moarte, Dumnezeu-NonDumnezeu, Ființă-Neființă, ș.a.). Atunci cînd acest conflict se „stinge“ într-o unitate misterioasă de termeni contradictorii, rezultă o *coincidentia oppositorum* înțeleasă fie ca o *confuzie de opuse* (în care Ființa integrează Non-Ființa, ca în gândirea Vedanta sau în unele filosofii occidentale moderne atît de criticate, printre alții, de logicienii Școlii de la Viena) fie ca o *suspendare a opuselor*, ca transcendere a lor (ideea transcendentei atributelor în Dumnezeu).

Se poate construi astfel o adevărată „logică a coincidenței contrariilor“, văzută ca o alternativă față de logica aristoteliciană, bazată pe principiul identității și pe cel al noncontradictiei. Logica „contradictoriilor“, teoretizată, printre alții de Stefan Lupasco, Pavel Florensky ori de mistici, este omologabilă „logicii simbolului“ gândită de un Ricoeur, Tillich sau Eliade, care privilegiază discursul coincidenței contrariilor. Aceste tipuri de logică acordă un rol important unității în detrimentul diferenței dintre termenii opuse. Așa cum precizează și E. Cousins în studiul său despre mistică Sfîntului Bonaventura, această coincidență de opuse poate fi înțeleasă în trei sensuri: ca *unitate de opoziții*, în care opozițiile coincid, fără ca să existe diferență; *diferență de opuse*, în care se pune accent pe diferența termenilor și mai puțin pe unitatea lor; *unitate în diferență*, modalitate prin care opozițiile sînt reunite, dar păstrîndu-se diferența dintre termenii opuse¹¹. Tipul de gândire care refuză relația de identitate a unui termen cu el însuși și opozițiile dintre noțiuni utilizează *coincidentia oppositorum* ca principiu gnoseologic, care realizează unitatea tuturor relațiilor de conciliere existente între doi sau mai mulți termeni¹², deci atît ca unitate, precum și ca diferență și conjuncție între unitate și diferență.

Privilegiînd unul dintre cele trei sensuri, se justifică trei poziții teologice-filosofice diferite. Astfel, monismul este apajul unei *coincidentia oppositorum* în care se gîndește unitatea fără diferență. Dualismul transcendental caracterizează diferența-fără-unitate dintre termenii opuse, iar poziția mono-dualistă alternează termenii opuse, fiind o unitate-in-diferență. Altfel spus, orice construcție logică ce utilizează principiul identității contrariilor conduce la o poziție ontologică analogă. Gîndirea despre *coincidentia oppositorum* este una *sintetică, simfonică*, o uniune, prin intermediul simbolului, care ține loc conceptului și a dihotomiilor diverselor niveluri ale realității.

Gîndind o coincidență a contrariilor, se poate concepe o metodă de interpretare care conduce la surprinderea unei unități a lumii omologabilă Unității Primordiale. Altfel spus, unitatea logică dintre opuse determină o relație de convergență a diverselor niveluri ontologice. *Coincidentia oppositorum* pe plan ontologic dă naștere la următoarele soluții metafizice: unitatea lumii sau a diverselor sisteme din cadrul acesteia¹³; ideea de Unu divin, ca soluție teologică explicativă a unității lumii; relația de omologare sau chiar identitate – în misticismul cel mai profund al lui Eckhart, Böhme sau Shankhara – dintre finit-infinit (Lume-Cosmos, Atman-Brahman, Neființă-Ființă), în care termenul mai „real“ din punct de vedere ontologic îl integrea-

Eseu

ză pe cel mai puțin „real“. Dar „coincidentele“ se pot produce și la un singur nivel al realității; dogma creștină exprimă „coincidenta“ persoanelor Treimii în Dumnezeu, ca participare a celor trei ipostasuri la o singură Ființă, în timp ce, la un alt nivel, limbajul mistic utilizează *coincidentia oppositorum* ca integrare într-o singură persoană a vieții și a morții, condiție obținută în urma unor tehnici spirituale „inițiatice“ speciale¹³.

Deși în unele tipuri de mistică *coincidentia oppositorum* pare a suspenda principiul identității, se pot concepe soluții în care coincidența contrariilor coexistă cu principiul amintit. În acest sens, prin concilierea contrariilor în propria ființă, omul accede la un plan transpersonal, dar își menține identitatea cu sine însuși. Într-o astfel de dialectică a contrariilor conciliate, coexistența, conjuncția ori confuzia opuselor reprezintă stări în care omul își depășește condiția, abolește sinele, devine un „om nou“, care îl suspendă pe cel vechi (suspendarea opuselor), dar care, într-un mod paradoxal, „participă“ la aceeași conștiință de sine¹⁴.

Coincidentia oppositorum se articulează într-o „unitate de contrarii“ în cadrul aceluiași gen ori ca o sinteză între două unități generice¹⁵. Într-un al doilea sens, se poate vorbi despre o unitate extra-generică, în care două realități conciliate în ele însele se identifică ori coexistă una cu cealaltă. Eliade concepe o astfel de identitate extra-generică în unele tehnici spirituale (Yoga, de exemplu), care ajung la omologarea omului cu Cosmosul. Această paradigmă existențială comportă doi termeni opuși (Omul și Cosmosul) și se realizează în două direcții complementare; pe de o parte, există o *coincidentia oppositorum* în interiorul fiecăruia dintre cei doi termeni (Omul conciliat cu el însuși și Cosmosul ca armonie, unitate a tuturor lucrurilor), pe de altă parte, omologarea se realizează între cei doi termeni: omul ca întreg se identifică cu Cosmosul văzut ca tot. În acest tip de *coincidentia* se obține o sinteză a unității înseși, corespunzătoare ideii metafizice că numai omul întreg, adică cel care face să înceteze în sine contrariile, poate să se identifice cu Cosmosul¹⁶. *Coincidentia oppositorum* este numele dat acestei unități finale, care circumscrie limitele unei gândiri incapabile să cuprindă o realitate paradoxală. Paradoxul se dezvăluie, în acest sens, ca mister; el este termenul care unește toate planurile de referință într-o sinteză unică, de nenumit. Fiind inexprimabil, el se revelează ca *mister al totalității*, o unitate aflată deasupra oricărei alte unități. Gândirea nu poate să sesizeze decât unitățile inter-generice – petrecute în același plan de referință, generice – realizate în planuri diferite dar nu și pe cele extra-generice, ca unitate a tuturor genurilor. Astfel, Unitatea primordială din sînul Divinității, Urgrund-ul de nepătruns al misticilor, este semnificantul ultim al coincidenței contrariilor, cel care face posibile toate semnificațiile logice, ontologice, existențiale sau hermeneutice, fiind, în acest fel, modelul suprem de *coincidentia*. Dar el este mister pentru că, deși se poate concepe o unitate a tuturor genurilor (sau a unităților dintre specii), nu se poate în realitate demonstra din punct de vedere logic că o astfel de unitate există cu adevărat.

Coincidentia oppositorum este, astfel, un concept al limitei, care, în lipsa unui discurs coerent ce ar putea semnifica paradoxul, nu poate fi exprimat decât cu o maximă aproximație și într-un mod plurivoc. De aici și multitudinea interpretărilor și soluțiilor care i s-au dat în istorie.

¹ Aristotel, *Metafizica*, Editura Paideia, București, 1998, vol I, 1005b 10-30, pp. 42-43.

² Aristotel, op. cit, 1007b, 25, p. 46.

³ *Ibidem*, 1008a, 30-35, p. 47.

⁴ *Ibidem*, 1010a, 35, p.50.

⁵ În M. Eliade, *Mefistofel și androginul*, Editura Humanitas, București, 1995, nota 86, p. 116.

⁶ M. Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, Editura Humanitas, București, 1995, p.376; a se vedea, de asemenea, de același autor, *Mitul reintegrării*, Editura Humanitas, București, 2003, p. 30

⁷ M. Eliade, *Tratat de istorie a religiilor*, Editura Humanitas, București, 1995, p. 326.

⁸ A se vedea, Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*, I, Quadrige Presses Universitaires de France, 8e Edition, Paris, 1997, pp. 159-160, dar și Mircea Florian, *Introducere la Organon*, în Aristotel, *Organon*, Editura Iri, București, 1997 p. 167.

⁹ Aristotel, *Despre interpretare, Organon*, II, 23b-24b, pp. 192-196.

¹⁰ Ewert H. Cousins, *Bonaventure and the Coincidence of Opposites*, Chicago: Franciscan Herald Press, 1978, pp. 200-206; vezi, de asemenea, Shafique Keshajvee, *Mircea Eliade et la coïncidence des opposés ou L'existence en duel*, Berne, Peter Lang, 1993, pp. 267-268

¹¹ *Coincidentia oppositorum* între doi termeni nu se realizează nici la nivelul extensiunii, nici cu privire la intensiune. Ea nu înseamnă același lucru și nici nu se referă la aceleași realități; totuși, în unitatea celor doi termeni, face posibilă crearea unei noi intensiuni și a unei noi extensiuni, comportându-se ca un termen suplimentar.

¹² Care explică, de exemplu, magia. A se vedea M. Eliade, *Folclorul ca instrument de cunoaștere*, „Revista Fundațiilor Regale“, București, 1937, publicat în volumul *Insula lui Euthanasius*, Editura Fundațiilor Regale, București, 1943.

¹³ Jivanmukta este descris uneori ca un „mort în viață“. A se vedea, de exemplu, M. Eliade, *Yoga. Nemurire și libertate*, Editura Humanitas, București, 1993, p.87.

¹⁴ Identitatea de sine face posibilă înțelegerea; în afara acestei identități nu se poate concepe un discurs coerent despre ființă, în viziunea lui Aristotel.

¹⁵ A se vedea Shafique Keshajvee, *Mircea Eliade et la coïncidence des opposés ou L'existence en duel*, Berne, Peter Lang, 1993, pp. 264-265.

¹⁶ A se vedea Mircea Eliade, *Cosmical Homology and Yoga*, „Journal Indian Society Oriental Art“, V 1937, 188-203, republicat în volumul *Morfologia religiilor*, Editura Jurnalul literar, București, 1993, pp. 154-164.